

*Т.З. Рысбеков*¹, С.Т. Рысбекова², Б.Ф. Шынтемірова³*

¹ *т.ғыл.д., профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының құрметті академигі,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті*

E-mail: tuyakbai.ryzbekov@mail.ru

² *т.ғыл.д., профессор міндетін атқарушы,*

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті, E-mail: Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³ *т.ғыл.д., профессор, Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
ansar_2004@mail.ru*

Н.Ф. КАТАНОВ ҒЫЛЫМИ МҰРАСЫ ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ

Аңдатпа

Н.Ф. Катанов – көрнекті түркітанушы. Оның есімімен түркі халықтарының тарихы, мәдениеті және тілдерін зерттеудің бүкіл дәуірі байланысты. Оның түркі халықтарының тарихы, мәдениеті және тілдері жөніндегі еңбектері ғылыми көзқарас жағынан алып қарағанда осы күнге дейін баға жетпес болып табылады.

Н.Ф. Катановтың әр алуан ғылыми және педагогикалық қызметі – Ресейдегі түркітану ғылымы және ұлттық гуманитарлық зерттеулер мен ғылыми мектептің дамуының айқын айғағы. Оның тұлғалық феномені мен Ресей халықтарының мәдениеті және шығыстану тарихындағы мұрасы, өкінішке орай, жеткілікті түрде зерттелмеген. Оның өмірбаянының кезеңдері мен орасан зор творчестволық мұралары біз үшін қызықты, жарқын, ғибратты, қайғылы мысалдармен ұсынылады. Ол екі дүниенің – еуропалық және азиялық – бейнесінің тұлғалануы болып табылады.

Қазіргі заман тарихнамасы мәтінмәнінде Н.Ф. Катановтың ғылыми мұрасы оның XIX-XX ғғ. арасындағы түркітанудың дамуына қосқан зор жеке үлесі болып табылады. Дәл оның өмірбаяны мен творчестволық мұрасы түркі халықтарының классикалық мұрасында маңызды орын алады.

Мақала авторлары көрнекті түркітанушы Н.Ф. Катановтың ғылыми мұрасы мен творчествосын зерттеуді кезеңге бөле отырып, түркі халықтарына, соның ішінде қазақ халқына байланысты мәселелерін бөліп қарайды.

Кілт сөздер: Н.Ф. Катанов, түркітанушы; ғылыми мұрасы; ғылыми және педагогикалық қызметі; түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті; урянхай және қазақ тілдерінің түркілік тамыры; қазақ халқының тарихының мәселелері.

*Рысбеков Т.З.*¹, Рысбекова С.Т.², Шынтемірова Б.Ф.³*

¹*д.ист.н., профессор, почетный академик НАН РК,*

Западно-Казахстанский университет им.М. Утемисова, tuyakbai.ryzbekov@mail.ru

²*д.ист.н., и.о. профессора, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,*

E-mail: Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³*д.ист. н., профессор, Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет,*

E-mail: ansar_2004@mail.ru

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ Н.Ф. КАТАНОВА И ИСТОРИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ

Аннотация

Н.Ф. Катанов – выдающийся тюрколог. С его именем связана целая эпоха изучения истории, культуры и языков тюркских народов. Его труды по истории, культуре и языкам тюркских народов по сей день неопределимы с научной точки зрения. Многообразная научно-педагогическая деятельность Н.Ф. Катанова является ярким свидетельством развития тюркологической науки в России и национальных гуманитарных исследований и научной школы в данном направлении. Его личностный феномен и наследие по истории культуры народов России и востоковедения, к сожалению, окончательно не исследованы. Этапы его биографии и грандиозное творческое наследие полны интересными, яркими, поучительными, трагическими примерами. Он является олицетворением образов двух миров – европейского и азиатского. В контексте современной историографии научное наследие Н.Ф. Катанова

является его огромным личным вкладом в развитие тюркологии на стыке XIX и XX веков. Именно его биография и творческое наследие занимают важное место в классическом наследии тюркских народов.

Авторы статьи классифицируют научное наследие и творчество выдающегося тюрколога Н.Ф. Катанова на этапы исследования, отдельно рассматривая вопросы, связанные с тюркскими народами, в том числе с казахским народом.

Ключевые слова: Н.Ф. Катанов; тюрколог; научное наследие; научная и педагогическая деятельность; история и культура тюркских народов; тюркские корни урянхайского и казахского языков; проблемы истории казахского народа.

*T.Z. Rysbekov*¹, S.T. Rysbekova², B.G. Shintimirova³*

¹doctor of Historical Sciences, Honorary Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Professor of the M. Utemisov West Kazakhstan University, tuyakbai.rysbekov@mail.ru

E-mail: tuyakbai.rysbekov@mail.ru

²doctor of Historical Sciences, Acting Professor of the West Kazakhstan Innovative and Technology University

E-mail: Saltanat.Rysbekova@mail.ru

³doctor of Historical Sciences, Professor, West Kazakhstan Innovative and Technological University

E-mail: ansar_2004@mail.ru

THE SCIENTIFIC HERITAGE OF N.F. KATANOV AND THE HISTORY OF THE TURKIC PEOPLES

Abstract

N.F. Katanov is an outstanding turkologist. A whole epoch of studying the Turkic peoples' history, culture, and languages is associated with his name. His works on the Turkic peoples' history, culture, and languages are still invaluable from a scientific point of view—the diverse scientific and pedagogical activity of N.F. Katanov is vivid evidence of the development of Turkological science in Russia and the national humanities research and scientific school in this direction. Unfortunately, his phenomenon and heritage in the history of the culture of the peoples of Russia and Oriental studies have not been fully investigated. The stages of his biography and his remarkable creative legacy are full of interesting, vivid, instructive, tragic examples. He personifies the images of two worlds – European and Asian. In the context of modern historiography, the scientific heritage of N.F. Katanov is a substantial personal contribution to the development of Turkology at the junction of the XIX and XX centuries. His biography and creative legacy are vital in the classical heritage of the Turkic peoples.

The article's authors classify the scientific heritage and creativity of the outstanding Turkologist N.F. Katanov into stages of research, separately considering issues related to the Turkic peoples, including the Kazakh people.

Keywords: N.F. Katanov; Turkologist; scientific heritage; scientific and pedagogical activity; history and culture of the Turkic peoples; Turkic roots of the Uriankhai and Kazakh languages; problems of the history of the Kazakh people.

Кіріспе. XIX-XX ғасырлар аралығында Ресей түркітану шежіресінде Николай Федорович Катанов маңызды орын алады.

Көрнекті орыс түркітанушысы, Қазан Императорлық университетінің және Қазан діни академиясының профессоры, салыстырмалы тіл білімінің докторы, этнограф, фольклоршы қоғам қайраткері Николай Федорович Катанов 1862 жылы 18 мамырда Турахов ұлысы Аскиз ауылына жақын жердегі Изюм төңірегінде дүниеге келген (қазіргі Аскиз ауданы Хакас Республикасы). Ұлты хакас, діні православиялық.

1876 жылы Аскиз училищесін аяқтағаннан кейін Красноярдағы гимназияға түсіп, 1884 жылы алтын медальмен бітіріп шығады. 1884-1888 жылдары Санкт-Петербург университетінің шығыс тілдері факультетінде оқыды.

Н.Ф. Катановтың Петербургтағы студенттік жылдардағы (1884-1888 жж.), Оңтүстік Сібір және Шығыс Түркістандағы экспедициялар кезеңіндегі (1889-1892 жж.), Қазан университетіндегі оқытушылық (1894-1922 жж.) және Археология, тарих және этнография Қоғамындағы ғылыми жұмысындағы тарихи-этнографиялық сіңірген зор еңбегі Саян-Алтай, Шығыс Түркістан, соның ішінде Синьцзян, Жетісу, Еділ және Жайық бойларындағы түрік тілдес халықтардың тілдерін, экономикалық және әлеуметтік өмірін, тұрмысын, халық шығармашылығы мен рухани өмірінің дәстүрлі және жаңа үлгідегі кешенді түрде зерттеумен байланысты. Ол Ресей түркітану этнографиясы мен халық шығармашылығының дамуына орасан зор әсер етті. Профессор Н.Ф. Катанов XIX ғ. соңғы ширегі мен

XX ғасырдың басында теориялық және әдістемелік құндылығы өте зор этнографиялық және халық шығармашылық мәліметтер жинақтады.

Ғалымның алғашқы далалық экспедициясы 1889 жылы басталды. Қазақстан тарихын зерттеуге байланысты қызығушылық туғызатын далалық экспедициясы 1892 жылдың ақпан-қараша аралығында өтті. Бұл экспедицияның жұмысының барысында Н.Ф. Катанов Шығыс Тарбағатайды мекен еткен түркітілдес халықтардың (қазақтар мен ұйғырлар) тарихына баса назар аударды.

Экспедиция қорытындысы бойынша орасан зор халық шығармашылық материалдары жинақталды. Олардың ішінде Шығыс Түркістандағы өткен соғыстар жөніндегі тарихи әңгімелер, мұсылмандардың басты мерекелерінде айтылатын эпостық жырлар, эротикалық әндер, түсті жору, мақалдар мен мәтелдер, сондай-ақ «қазақ-қырғыз тілдерін» үйрену материалдары бар. Н.Ф. Катанов өзінің экспедициялық зерттеу жұмысының арасында тоқтайтын орны ретінде Жетісу облысындағы Бахты бекінісін таңдап алды (1, 5 б.). Бұл аймақтағы зерттеу жұмыстары 1892 жылы мамыр айында Жетісу облысы Жәркент қаласын-да аяқталды. Ғалым өзінің жазбаларында былай дейді: «Путешествие по округам Тарбагатай и Или ... я закончил благополучно, собравший богатый этнографический и лингвистический материалы и большую коллекцию денежных знаков... Исследованы мною быт и язык казах-киргизов и китайских татар» [1, 6 б.].

Н.Ф. Катанов 1893 жылдың аяғына қарай түрік-татар тілінің магистрі дәрежесіне емтихан тапсырды және Қазан университетінің түрік-татар үстеулер кафедрасының ерекше профессоры болып тағайындалды. Осында өзінің «Түрік-татар тайпаларының этнографиялық шолуы» атты дәрісін оқыды.

1903 жылы Н.Ф. Катанов «Опыт исследования Урянхайского языка» тақырыбында магистрлік диссертация қорғады. Бұл еңбек дүниежүзілік түркітанудың алтын қорына енді.

Қазан университетінде еңбек еткен жылдарында ірі шығыстанушы ретінде танылды. Ол 28 жыл бойы Қазан университетіндегі археология, тарих және этнография Қоғамының төрағасы және көптеген ғылыми қоғамдардың мүшесі болып сайланды [2, б.38].

Жалпы, Қазан кезеңінде Николай Федорович тізімдемелер мен көрсеткіштерде орыс, еуропа және шығыс тілдерінде 7000-ға жуық сипаттаулар, 900 – мазмұндама, реферат, шолулар жазды [3, б.47].

Н.Ф. Катановтың түркітану зерттеушілігіндегі шыңы – оның 1903 жылғы қорғаған Урянхай тілі жөніндегі диссертациясы еді. Оның сарапшы қарсыластары: профессор, түрік-татар тілінің оқытушысы В.Д. Смирнов (1846-1922) және профессор, араб тілінің оқытушысы П.М. Мелиоранский (1868-1906) болды.

1906 жылдан бастап Н.Ф. Катанов творчествосында бәсеңсу байқалды. Саясаттан аулақ болғанына қарамастан 1917 жылғы уақиғалар оның кәсіби міндеттерін кеңейтуге әсер етті. 1917 жылы Қазанда солтүстік-шығыс археологиялық және этнографиялық институт ашылып, Н.Ф. Катанов археология бөлімінің деканы болып сайланды.

Алтын Орда тарихынан, Еділ аймағы деректануынан, шығыс нумизматикасынан және шығыс хроно-логиясынан дәрістер оқыды. 1919 жылдың мамыр айынан институтта Шығыс бөлімі ашылып, соны басқарды. Оның алдында Қазан университетінің профессоры, кезінде өзі басқарған археология, тарих және этнография Қоғамының төрағасы болып сайланған болатын. 1918 жылдан бастап Н.Ф. Катанов ғылымға қайта оралғандай болды. 1918-1921 жылдар аралығында соған дейінгі 8 жыл ішінде жазылған еңбектерді жариялады [4, б.268-269].

Алайда, дамылсыз жұмыс нәтижесінде алдымен сал ауруына ұшырады. Одан айыға бастағанда тез асқынатын туберкулезге шалдығады. Шұғыл жасалған отаға қарамастан, Н.Ф. Катанов 10 наурыз 1922 жылы 59 жасында өмірден өтті.

Зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында қажетті фактілерді жинауға ғана емес, сонымен қатар оларды тексеру, жүйелеу, кездейсоқтық тәуелділікті ашып беретін және себеп-салдарды анықтайтын талдау, тарихи және логикалық, синтездеу, индукция және дедукция әдістері пайдаланылды. Сондай-ақ жиналған фактілерді логикалық тұрғыдан зерттеу, теориялық қорытынды және ой-тұжырымын жасау үшін зерделеу мен қорытындылау, дәріптеушілік пен абстрауциялау әдістері де пайдаланылды.

Мақала жазу барысында ерекше көңіл аударылған мәселелердің бірі – Н.Ф. Катанов ғылыми мұрасын зерттеудің кезеңдерін анықтау. Өйткені бұл мәселе оның творчествосымен айналысушыларды қызықтырды және ғалымдардың жұмыстарында бұл ерекше тұлға жөнінде бір мағыналы емес бейне қалыптасты.

Н.Ф. Катановтың өмірбаянын зерттеу және оның түркітану мұрасына баға беру дәстүрі XX ғасырдың 20-шы жылдарынан басталды. Бұл арада ғалымды еске алуға байланысты орталық және жергілікті баспада орын алған азанамаларды айтуға болады [5].

Бұл жарияланымдарда «бұратананың» өмірбаянынан қызықты фактілер беріледі, ұстаздық және ғылыми қызметінің негізгі кезеңдері баяндалады, Н.Ф. Катановтың көзқарастары мен әлеуметтік аспектілері түркітану мұраларына байланысты талданады.

Н.Ф. Катанов жөніндегі жарияланымдардың келесі кезеңі ХХ ғ. 30-шы жылдарының басы – 50-ші жылдарының бірінші жартысын қамтиды [6].

1933-1943 жылдары Пруссия Ғылым Академиясы ұйғыр фольклорының 79 нұсқасын жариялады. Катановтың бұл қолжазбаларын 1926 жылы оның жесірі Н. Поппе арқылы неміс шығыстанушысы В. Банг-Каупқа берген болатын. Әрі қарай бұл жұмысты оның шәкірті К. Менгес жалғастырды [7].

1950-ші жылдар – 70-ші жылдардың басында Н.Ф. Катановтың өмірбаяны мен ғылыми мұрасына деген қоғамдық және ғылыми қызығушылық артқаны байқалады. Бұл кезеңнің бастауында белгілі тіл маманы, ғылым докторы С.Е. Маловтың 1958 жылы шыққан мақаласы тұрды [8]. Бұл мақала проф. Н.Ф. Катановтың ғылыми және қоғамдық қызметі жөнінде үнсіздікті бұзып, оны тек теріс бағалау кезеңінің аяқталғанын білдіргендей болды. Тіл ғылымының маманы С.Е. Малов өзінің ұстазы, проф. Н.Ф. Катановтың 4 жылдық экспедицияларының нәтижелі аяқталғанын және этнография, әсіресе тіл біліміне зор үлес қосқанын ерекше атап өтті. Н.Ф. Катанов өмірі мен ғылыми мұрасы жөніндегі еңбектердің осы кезеңі оның творчествосы жөнінде көптеген мәліметтерді жарыққа шығарды. Бұл кезеңдегі жарияланымдардың тарихнамалық және дереккөздік құндылығы проф. Н.Ф. Катановтың 100 жылдығына арналған конференция материалдарында орын алды [9].

Әрине, бұл кезеңде жарық көрген еңбектердің ішінде проф. Н.Ф. Катановтың өмірі мен ғылыми мұрасын жан-жақты зерттеген шәкірті Сергей Николаевич Ивановтың 1962 жыл басылып шыққан еңбектерін ерекше атауымыз керек [10]. Автор өзінің бұл еңбегін өңдеп, толықтырып 1973 жылы қайта басып шығарды [11].

Бұл кезеңдегі еңбектерде ғалымның жарияланған және жарияланбаған жұмыстары айналымға енгізіліп, оның хакас, тува және татар тілдерін зерттеудегі үлесі талданды, сондай-ақ оның лексикографиялық, фольклорлық және ғылыми-қоғамдық қызметіне баға берілді. Дәл осы кезеңде ресей түркітанушысының кең профильді бейнесі қалыптасты.

Профессор Н.Ф. Катанов жөніндегі басылымдардың жаңа кезеңі 1980 жылдардан басталады. Бұл кезең ғалымның академиялық өмірбаяны мен мұрасын зерттеудің жағдайы мен болашағының қазіргі кезеңдегі бастауы қалыптасты [12].

Ғалымның туғанына 150 жыл толуынан қазіргі кезеңге дейін оның ғылыми мұрасын зерттеудің қазіргі кезеңі басталады. Жалпы профессор Н.Ф. Катановтың туғанына 150 [13] және 160 жыл [14] толуына байланысты өткізілген ғылыми конференциялар оның мұрасын зерттеудің жаңа кезеңін зерттеудің негізіне үлес қосты.

Талқылау. Н.Ф. Катановтың Петербургтегі студенттік жылдары (1884-1888), Оңтүстік Сібір және Шығыс Түркістанға (1889-1892) және Қазан Император университетіндегі оқытушылық (1894-1922), сондай-ақ археология, тарих және этнография Қоғамындағы (АТЭҚ) тарихи этнографиялық еңбегі тілдерді, Саян-Алтай, Шығыс Түркістан, соның ішінде Синьцзян, Жетісу, Еділ бойы және Орал өңіріндегі мекен еткен түркі халықтарының экономикалық және әлеуметтік өмірінің жаңа формаларын, тұрмысын, фольклоры мен рухани өмірін кешенді зерттеумен байланысты болды.

Ғалымның алғашқы далалық экспедициялары 1889 жылдан басталды. Қазақстан тарихын зерттеу үшін Н.Ф. Катановтың 1892 жылы ақпан-қараша аралығында жүргізілген экспедицияларының орны ерекше.

Бұл экспедиция кезінде Н.Катанов экспедициясының басты назары Шығыс Тарбағатайдағы түркітілдес халықтарды (қазақтар, ұйғырлар) зерттеуге бағытталды. Экспедиция жұмысының маңызды нәтижесі – фольклорлық материалдардың орасан зор ауқымы жинақталды: Шығыс Түркістандағы соғыстар туралы тарихи әңгімелер, мұсылман мерекелерінде айтылатын өлеңдер, эротикалық өлеңдер, түс жору, мақалдар мен мәтелдер, сондай-ақ «қазақ-қырғыздардың» тілін үйрену.

Ғалымның сипаттауына сәйкес Сырдың солтүстігі мен шығысында мекен ететін түрік тайпаларының халық шығармашылығы ескерткіштерінен эпикалық шығармалар әйгілі болатын. Орта Азияда эпос жөнінен қазақ-қырғыздар жемістілігімен ерекшеленеді [15, б.16].

Н.Ф. Катанов 1884 жылдың аяғына қарай (1884 жыл 8 желтоқсан) Қазан университетіндегі археология, тарих және этнография Қоғамына мүше болып сайланады. Осы Қоғамда болған кезінде ол Қазақстан тарихын зерттеуде біршама маңызды істер атқарды. Ол 1894-1898 жылдар арасында осы Қоғамның хатшысы, ал 1898-1914 жылдар аралығында төраға болып, қоғамның барлық жұмысын атқарды. Дәл осы кезең Қоғам үшін де, Н.Ф. Катановтың өзі үшін де жемісті болды [10, б.42].

Н.Ф. Катановтың өлкетануға қамқорлығы және оның шет аймақтық шығыстану тағдырына қатысуы «бұратана» халықтың ісіне терең және белсенді араласуымен тікелей байланысты болды. Өзі

сол ортадан шыққан Н.Ф. Катанов үшін патшалық Ресейдің ұлт аймақтарының ауыр жағдайы жақсы таныс еді. Сондықтан да ол аймақтық шығыстанушылар өкілдерінің жазғандарын жариялауды әрқашанда әрекет жасады. 1906 жылы қыркүйекте ол Орынбор округының қазақ-қырғыздарымен салыстырғанда территориялық тілдік айырмашылықтарын анықтауға әрекет жасады.

С.Қалиевтің еңбегі белгілі-бір қызығушылық туғызады. Бұл еңбектің кіріспесін, ғылыми транскрипциясын, орысша аудармасын және ескертулерін Н.Ф. Катанов, қосымшаларын А.А. Воскресенский жазды. Шығарманың авторы Садыр Қалиев – ішкі немесе Бөкей Орда қазағы. Жұмыс өлең түрінде жазылған, 36 төрт жолды өлең шумағынан тұрады. Автор Михаил Федоровичтен бастап, XIX ғасырдың аяғына дейін-гі орыс жаулаушылығы, орыс патшаларының басты іс-әрекеттері жөнінде баяндайды [16, бб.1-29].

Н.Ф. Катанов 1904 жылы Қоғамның «Хабарларында» М.Н.Бекімовтың еңбегін жариялауға ықпал етті [17, 220-232 бб.]. Бұл еңбекте Орал облысының қазақтарының аузынан жазылып алынған 6 ертегі жинақталған. Олар: «Жын-шайтанды жеңген бір батыр жөніндегі ертегі», «Алдар көсе мен оның айлакер қызметкері жөніндегі ертегі», «Қарашаш сұлу мен Қаражан батыр туралы ертегі», «Алдар көсе мен оның қылықтары жөніндегі ертегі», «Алтын шашты Тотам бай мен оның сиқыршы қарындасы туралы ертегі», «Түс сатып алып, патша болған мырза жөніндегі ертегі». Кітапқа жазған кіріспесінде ғалым көптеген халықтардың ертегілерінде бір-біріне ұқсастықтардың кездесетіндігін айта отырып, олар заңдылық, болмаса кездейсоқтық па деген сұрақ қояды. Н.Ф. Катанов осы жинақтағы Алдар көсе жөніндегі ертегіні осындай кейіпкері бар көптеген түрік тілдес елдердегі (мәселен қазақтар, қырғыздар, Орта Азия сарттары, тіпті Бессарабия жеріндегі гагауздардың) ертегілерінде кездесетінін көрсетеді.

Археология, тарих және этнография Қоғамының толық мүшесі А.Е. Алектеровтың «Алаша Байтоқтың Жәңгір ханның өліміне жоқтауы» зор қызығушылық туғызады [18, 673-691 бб.]. Жоқтауда алаша руының өкілі Байтоқ Бөкей ханның баласы Ішкі, немесе Бөкей Ордасының соңғы ханы Жәңгірдің қызметін баяндайды. Жәңгір хан 1824 жылы Орынбор муфтиінің қызы Фатимамен тұрмыс құрады. Фатима ханым неміс және француз тілдерін жетік білген, мәдениетті, әрі білімді болды. Өзінің қысқа мерзімді басқару кезеңінде Бөкей Ордасында ағаш үй салады. Ханның үлгісін қолдаған бай, сұлтандар да үй сала бастайды. Бұл үйлердің барлығы Хан Ордасы деген ат алады. Қазіргі кезде Хан Ордасы қайтадан қалпына келтіріліп, өзінің бұрынғы сипатына ие болды. Жәңгір кезінде Ордада бақша өсіріп, мешіт пен ауылдық бастауыш мектеп салынды. Жәңгірдің кезінде басқару әдісі де өзгерді. Хан Ордасында ерекше басқару аппараты құрылды. Кеңсешілдік аппараттың өсуімен халықтың алым-салығының да мөлшері арта түсті. Бұл жағдай халық наразылығын туғызып отырды. Жәңгір хан 1845 жылы 11 тамызда қайтыс болды. Шығарманың авторы осы жағдайлардың барлығын өз жоқтауына қосқан.

Жоғарыда аталған еңбектер мен материалдардан басқа Н.Ф. Катанов А.А. Диваевтің (Ахмед Яссауи мешітіндегі араб, парсы және түрік жазбалары, сондай-ақ қазақтардың этнографиясы және ауыз шығармашылығы) А.Д.Нестеров және Н.И. Саркиниінің (қазақ ауыз шығармашылығы жөнінде), А.И. Алектеровтың (қазақ тілі мен этнографиясы, соның ішінде жоғарыда аталған «Алаша Байтоқтың Жәңгір ханның өліміне жоқтауы»), Жетісу облысының Қапал уезінде жазып алынған қырғыз-қазақ мақалдары» кітаптарын шығаруға тікелей басшылық етті.

Н.Ф. Катановтың зерттеушілік әдістері мен принциптері 1895 жылы А.А. Диваевтің «Этнографичес-кие материалы: сказки, басни, пословицы, приметы и былины туземного населения Сыр-Дарьинской области» атты еңбегіне пікір жазған кезде қалыптасты. Орта Азия халықтарының ырымдары жөніндегі өзіндік материалдарды бағалай отырып, Н.Ф. Катанов былай дейді: «Автор принесет большую пользу этнографии, если свое глубокое знание языка и быта тюркских племен Средней Азии он приложит к делу составления сборника примет». Одан әрі қарай аймақтың халықтарының этнографиясын зертеудің болашақ бағыттарын бөліп қарай отырып, ойын былай жалғастырады: «Было бы, желательно знать: 1) как справляются свадьбы, похороны, наречие имени у богатых и бедных. 2) как справляются свадьбы у вдовы и т.д. [1, 8 б.].

Н.Ф. Катановтың Қазақстан тарихын зерттеуге қосқан үлесі оның Қазан университетінде жұмыс істеген кезінде де байқалды. Н.Ф. Катановтың университеттегі оқытушылық қызметі 1894 жылдың басынан басталады. Бұл кезеңде Қазан университетінің шығыстану орталығы ретіндегі рөлі төмендегендей болатын. Оның басты себебі 1855 жылы Петербург университетінде шығыс тілдерінің факультетінің ашылуы мен Қазан университетіндегі негізгі ғалымдардың Петербург университетіне ауысуымен байланысты еді.

1894 жылы 24 қаңтарда профессор Н.Ф. Катановтың «Түрік-татар тайпаларына этнографиялық шолу» тақырыбында кіріспе лекциясы оқылды. Бұл лекция, бір жағынан, Н.Ф. Катановтың түркітану пәндерін оқуға деген көзқарасын анықтаған болса, екінші жағынан, ғалымның Петербург

университетіндегі ғалымдардан алған білім деңгейі мен көп жылғы дала экспедицияларынан жинақтаған тәжірибесінің ғылыми принциптерін сипаттады.

Алғашқы оқу жылында (1894/1895 жж.) оның оқытушылық міндетіне мына күрстар енді: 1) Түрік-татар тілі (Қазан татарларының тілінің грамматикасы және жеңіл текстерді оқу); 2) Түрік-татар тайпаларына шолу (түріктер құрған ертедегі және жаңа мемлекеттер, түрік тайпаларының тұрмысы және шетелдіктердің түріктер жөнінде айтқандары); 3) Түрік-татар әдебиетінің тарихы (осман, шағатай және жалпы түрік әдебиеті); 4) түрік үстеулерінің (сөз табы) салыстырмалы грамматикасы және текстерді оқу. [10, б.37].

Қазақстан тарихын зерттеуде Н.Ф. Катановтың 1903 жылы 12 ақпанда Қазан университетінде «Қырғыздар (қазақтар): олардың өткені мен бүгінгісі» (19, 1-28 пп) деген тақырыпта оқыған дәрістерінің ерекше мәні бар. Өзінің дәрістерінің кіріспесінде ғалым былай деп көрсетеді: «Обширные степные пространства, которая тянется от устья Волги на Западе до хребта Тарбагатая на востоке и от Сыр-Дарьи и Амударьи на юге до Иртыша и Оби на севере занимает многоплеменный кочевой народ, известный у нас более всего с XVIII столетия, Но упоминаемый еще в начале XVII века, именно в книге «Большого чертежа», составленной в 1626 году по указу Михаила Федоровича. В этой книге киргизский народ назван «Казацкой (Казахской-С. и Т.Р, Б.Ш.) кочевой Ордой ... В настоящее время киргизы ... составляют население областей Семиреченской, Семипалатинской, Акмолинской, Тургайской, Оренбургской губернии, Уральской области, Астраханской губернии и Сыр-Дарьинской области. Кроме того киргизы занимают и Тарбагатайский округ Северо-Западного Китая. На всем обширном пространстве свыше 40 тыс. кв миль которое занимают киргизы, климат замечателен тем, что представляет резкая противоположность: летом держится жара до 50 градусов на солнце и 34- в тени, а зимою холод доходит до 45 градусов». Профессор Н.Ф. Катанов ауа райының жағдайын егжей-тегжейлі көрсете отырып, оның көшпенділердің өмірі мен тұрмысына әсерін сипаттайды. Ғалым өзінің дәрісінде қазақтардың жануарлар әлемін, Қазақстанның Ресейге қосылу процесін, жергілікті халықтың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын, Ресейдің Екатерина II, Александр I және III кезіндегі Қазақстанға қарым-қатынасының ерекшеліктерін, Қазақстанның Ресей, Қытай, Бұхара және Хиуамен дипломатиялық қатнастарын, сот жүйесін, отбасылық-некелік қатнастарын, ерлер мен әйелдердің қоғамындағы ролі, ұлттық ойындары, жыл санауы, шаруашы-лығының негізгі түрлері, діни қатнастар және т.б. тиянақты түрде сипаттап көрсетеді. Профессор Н.Ф. Катанов «Киргизы (казахи) обладают вообще очень большой физической силою ... Киргизы, по наблюдениям русских и западноевропейских путешественников, посещавших их особенно много со времени Екатерины II до наших дней (т.е. – 1903 г. – С. и Т.Р.) – вообще народ умный, хабрый и любопытный и любопытство – одно из главных особенностей его характера. При встрече с незнакомцем киргиз (казах) приметит все, и лошадей и самих всадников, и их вооружение, и все тонкости на убранстве лошадей и на халатах их владельцев ... Сколько богат киргиз в отношении природных даров – пытливого ума, зоркого зрения и отличной памяти, столько же богат он и в отношении тонкостей языка. Язык киргизов (казахов) составляет одно из наречий тюркского языка, к которым относятся также наречия турок, крымских татар и многих других племен Сибири и Китая, но отличается от них кроме звуков и форм также богатством слов и оборотов речи» [19, лл. 1,4,5].

Н.Ф. Катановтың негізгі ғылыми еңбегі, басты шығармасы – «Опыт исследования Урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня». Бұл еңбек 1903 жылы Қазан қаласынан екі том болып басылып шықты және осы еңбегі үшін ғалым Санкт-Петербург университетінің Шығыс факультетінде түрік-татар ауызша және жазбаша шығармашылық мамандығының магистрі атағына ие болды. Содан кейін 1907 жылы осы еңбегі үшін Қазан университетінің салыстырмалы тіл білімі мамандығының докторы дәрежесіне ие болды [8, 91 б.]. Н.Ф. Катановтың «Опыт исследования урянхайского языка» еңбегі – жоғары дәрежелі, осы күнге дейін өзінің маңызын жоймаған еңбек болып саналады. Бұл – түрік тілдерінің бірі – урянхай (тува) тілін тиянақты зерттеген және түрік тілдерінің салыстырмалы грамматикасының құнды жинағы. Бұл еңбек тек грамматикалық очерк ғана емес, сонымен қатар мәтін аудармасы мен сөздік. Онда урянхай (тува) тілінің қазақ тілімен фонетикалық алмасуларының, салыстырулары мен лексикаларының әртүрлі көрсеткіштері бар. Ғалымның пікірі бойынша урянхай (тува) фонетикасы мен морфологиясы толықтай түркітілдес. Бұл пікірін автор кітаптың өзінде де, қосымшасы мен 14 салыстырмалы кестеде де дәлелдеп көрсетеді. Осы 14 кестесінің 10 нөмірімен автор қазақ-қырғыз үстеуін (сөз табы) белгілейді. Мысал ретінде төмендегі ұқсастығы бар сөздерді келтіруге болады: ақа (үлкен аға), ай, аймақ, айт, ақ, ақсақ, ал, аң, арт, артық, арық, ат, аш, қабақ, қабан, қазақтар, қақпақ, қара, қар, қой, қол, құда, құлын, қылыш, қыр, келін, кендір, кіндік, көк, көл, күш, мал, он, орта, өрт, өш, сай, салқын, табақ, тай, таң, той, төк, түн, үн,

үңгір, шәй, шын және т.б. Жалпы саны, қазақ тілінде пайдаланып жүрген, ұқсастығы бар, 140-тан астам сөз кездеседі [20, бб. 79-305].

Н.Ф. Катановтың анықтауы бойынша тілі жағынан түрік тайпалары төрт топқа бөлінеді. Олар: Солтүстік (Обь өзенінің алабынада мекен еткен татарлар), Оңтүстік (Таврия түбегінің татарлары, Балқан түбегінің, Кіші Азия, Палестина және Африканың солтүстік-шығыс бөлігінің түріктері, Парсы және Қапқаз татарлары), Орта немесе орталық (Еділ алабы, орыс және қытай Түркістанының татарлары, түркімендер, қарақалпақтар және өзбектер) және шығыс (қырғыз-қазақтар, тас дәуірінің жабайы қырғыздары, Том және Енисей губерниясының татарлары, Үрбіт губерниясының қарағастары, Солтүстік Монғолияның урянхайлары мен Енисей губерниясы мен Якут облысының якуттары). Ғалым түркітілдес тайпаларды түріне, тіліне, үстеуіне (яғни сөз табына), халыққа білім беру және т.б. бөліністерін көрсетеді. Катанов Н.Ф. өз еңбегінде түрік тайпалары мен халықтары құрған төмендегідей мемлекеттерді көрсетеді: Дулгас патшалығы (VI-VIII ғасырлар, астанасы Алтайда); Сельджук мемлекеті (XI-XIV ғғ. астанасы Мерв); Касимовка патшалығы (1425-1462 жж., астанасы Касимовка); Қырым хандығы (XV-VIII ғғ. Бахшасарай); Астрахан хандығы (1554 ж. құрылып, 200 жылдай өмір сүрді, Астрахан); Көк Орда (XIII ғ. құрылып, Сібір патшалығының негізін қалады); Сібір патшалығы (Ертістің оң жағасы, астанасы Іскер, Тобылдан жоғары 16 шақырым жерде); Тимуридтер империясы (XIV-XV ғғ. Самарқан); Бабырлар империясы (XVI-XIX ғғ.); Бұхар хандығы (XV ғ., 400 жылдай өмір сүрді, Бұхара); Қоқан хандығы (XVI ғ. 300 ж. астам өмір сүрді, Қоқан); Туркия (XIII ғ., 600 ж. астам өмір сүреді). Бұлардан басқа, автор Қазақстан тарихына тікелей қатысы бар мемлекеттерді де көрсетеді. Атап айтқанда, Ұйғыр патшалығы (VIII-XIII ғғ.); Қарахандар патшалығы (X-XI ғғ.), Шағатай ұлысы (XIII-XIV ғғ.); Алтын Орда немесе Жошы ұлысы (XIII-XIV ғғ., астанасы Сарай) [20, бб. 12-14].

Қорытынды. Қорытындылай келе, ерекше баса айтатын жағдай – шығыстанушы-ғалымның танымының тереңдігі, талантының ауқымы, сан қырлы оқытушылық және қоғамдық қызметі Н.Ф. Катановты өткен ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы көрнекті шығыстанушы деп атауға толық негіз береді. Осының барлығы ғалымға орасан зор құрмет алып келді. Бұған оның көптеген жақсы қасиеттері де әсер етті: мейірімділігі, ілтипатшылдығы, тілектестігі, қарапайымдылығы, сыпайылығы, ұстамдылығы. Ол адамдарды мұқият тыңдап, қолынан келген көмегін аямайтын. Соның айғағы болар, Қазақстан тарихымен байланысты көптеген материалдардың авторларының еңбектерінің жарыққа шығуына көмек көрсетті. Ол «бұратана» халықтардың, Шығыс елдерінің сырын ашуға негізделген зерттеу жұмыстарының ізет тұтушысы болды.

Н.Ф. Катанов нағыз ғалым және ғылымның жаңашылы болды. Әрине, ол Ресейде түркітанудың негізін қалаушы болған жоқ. Оған дейін бұл салада М.А. Казембек, О.Н. Бетлинги, Ш. Уалиханов, К. Насыри, В.В. Радлов көп мәселелерді қарастырған болатын. Бірақ Н.Ф. Катанов түркітанудың деңгейін едәуір көтерді. Көп жағдайда ол түркі материалдарын басқа тілдестердің мәліметімен салыстырды. Ол бірінші болып ғылымға урянхай тілі жөніндегі (түрік тілдес ретінде) түсінікті енгізді. Оның түркітану жұмыстары ресей ғалымдарының, әрі шетелдік зерттеушілердің еңбектерінде аталып, сілтемелер беріледі.

Санкт-Петербургтегі Императорлық университетінде білім алған кезінде Н.Ф. Катановтың ұстазы В.В. Радлов болды. Көрнекті шығыстанушы, этнограф, археолог және педагог, ортаазиялық және сібір түрік тілдерінің зерттеушісі, түрік тілдері мен халықтарын салыстырмалы-тарихи зерттеудің жол салушысы В.В. Радлов университетте сабақ бермегенімен өзіндік ерекше курстар өткізіп, жеке сабақ жүргізді...Сондай тыңдаушылардың ішінде ерекше зерегі, кейін атақты болғаны Николай Федорович Катанов еді.

Есте сақтау қабылеті ерекше, бақылағыш және бала кезінен өзін-өзін және өзінің белсенділігін талдай білуге бейім болды.

Қазіргі таңда, барлық түркі тілдес мемлекеттерде рухани-адамгершілік процесі қайта өрлеу жағдайында ғалымның творчестволық мұрасын зерттеу және одан әрі қарай зерделеу түркі халықтарының тілінің және мәдениетінің дамуы және жетілу проблемаларын шешуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Валеев Р.М., Туғужекова В.И. Профессор Н.Ф. Катанов и его вклад в изучение этнографии и фольклора тюркских народов Центральной Азии // Р.М. Валеев, В.И. Туғужекова // Новые исследования Тувы. – 2011. – №.1. – с.186-238.

2. Алишина Х.Ч. Тобольское наследие профессора Н.Ф. Катанова // Наследие хакасского ученого, тюрколога, доктора сравнительного языкознания, востоковеда Николая Федоровича Катанова / Материалы МНК, посвященной 150-летию со дня рождения ученого, 16-19 мая. 2012 г., Абакан: Хакасское книжное издательство, 2012, т.1, - 146 с.

3. Мангуш З.М. Исследователь тюркских народов Николай Федорович Катанов // Мир библиографии. 2006. №5, - с.47.
4. Благова Г.Ф. История тюркологии в России (вторая пол. XIX – нач. XX в.). Москва: Восточная литература, 2012. – 310 с.
5. Эпиграфический памятник Волжской Булгарии // Казанский Музейный вестник. 1921. №1-2, с.54-56; Гордлевский А. Памяти Н.Ф. Катанова // Новый Восток. Москва: Всероссийская Научная Ассоциация Востоковедения при НКН. кн.1. 1922; Гафаров А. Н.Ф. Катанов (к годовщине со дня смерти // Магариф. 1923. №3-4, с.71-75; Покровский И.М. Памяти проф. Н.Ф. Катанова // ИОАИЭ. 1923. Т.Х.вып.6, с.658-660; Проф. Н.Ф. Катанов – первый ученый из арабских турков // Жизнь Бурятии. 1924. №6, с.107-113; Харламович К.В. Проф. Катанов // Казанский музейный вестник. 1926. №1-2, с.87-95 және т.б.
6. Львова Свяишский разгром // Красная Татария. 1933, 2 июня; Катанов Н.Ф. / Большая Советская Энциклопедия. 1-е изд., Москва. 1937. т.31, с.735; Записки Хакасского НИИЯЛИ. 1951. вып.2, с.93; Алексеев М.П. Сибирь в известиях Западно-Европейских путешественников и писателей. Введение, тексты и комментарии. Иркутск: Восточносибирское краевое издательство ОГИЗа. 1936. т.1, ч.2. (2-я половина XVII века), 150 с.; Роборовский В.И. Путешествие в Восточный Тянь-Шань и в Тянь-Шань. Москва: ОГИЗ, 1949, 490 с. және т.б.
7. Мартынов Д.Е., Мартынова Ю.А., Валеев Р.М. Памятники уйгурского фольклора из материалов Н.Ф. Катанова в публикациях немецких востоковедов. Д.Е. Мартынов, Ю.А. Мартынова, Р.М. Валеев // Сборник статей и докладов участников XIII МНПК «Россия-Китай: история и культура» - Казань, 2020. - 8-10 октября, с.102-108.
8. Малов С.Е. Н.Ф. Катанов профессор Казанского университета (1862-1922) Вестник АН Каз ССР. Алматы. 1958. №5. 90-93 с.
9. Материалы и сообщения «К 100-летию со дня рождения Н.Ф. Катанова (1862-1962) // Ученые записки Тувинского НИИЯЛИ. Кызыл. 1963, вып.Х. с.211-235. – 312 с.; Материалы научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения проф. Н.Ф. Катанова // Ученые записки және т.б.
10. Иванов С.Н. Николай Федорович Катанов, 1862-1922: очерк жизни и деятельности. Изд-во АН ССР (Ленингр. отд.). 1962. – 162 с.
11. Иванов С.Н. Николай Федорович Катанов, 1862-1922: очерк жизни и деятельности. Издание 2-е. Москва: Наука. 1973. – с.130.
12. Халиков Р.Х., Шакурова Р.З. Еще одна страница из научного наследия Н.Ф. Катанова // Советская тюркология. 1981. №3, - с.36-38; Татаринцев Б.И. О научном наследии Н.Ф. Катанова и его место в Тюркской и Тувинской филологии // Вопросы Тувинской филологии, Кызыл. 1983, с.101-109; Катанов Н.Ф. Свадебный обряд // Составители Г.Г. Казачинова, В.К. Татарова, В.В. Чезыбаева, Н.М. Дувакина. Абакан: «Роса». 1997, - 36 с.; Катанов Н.Ф. Толкование снов, благословения, загадки, пословицы, поговорки // Составители Г.Г. Казачинова, В. Татарова. Абакан: «Роса», 1997 – 56 с.; Н.Ф. Катанов. Автобиография и библиография // Составители И.Л. Кызылов. Изд.2-е, доп. Москва-Абакан. 2001, - 69 с.; Катанов Н.Ф. Избранные научные труды. Тезисы хакасского фольклора и этнографии (предпел., составл., подготовка статей и тезисов, пер. В.Е. Майногашевой, подбор научных статей В.Н. Тугужековой). Абакан: Айра. 2000, - 547 с.; Научное Наследие Н. Катанова и современное востоковедение. Материалы МНК, посвященной 140-летию со дня рождения Н.Ф. Катанова. Абакан: Изд-во Хакасского госуниверситета им. Н.Ф. Катанова, 2003, - 272 с.; Наследие Н.Ф. Катанова: история и культура тюркских народов Евразии. Доклады и сообщения международного научного семинара, 30 июня – 1 июля 2005 г. Казань, 2006, с.46-49; Катанов Н.Ф. Очерки Урянхайской земли. Дневник путешествия, исполненного в 1889 году по поручению Императорской Академии Наук и Императорского Русского Географического Общества [текст]: научное издание / Ответ.ред. К.А. Бигелдей науч. ред. М.П. Татаринцева; Музей Антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера), Тувинский институт гуманитарных исследований. Кызыл: ТИГИ при Правительстве РТ. 2011, - 383 с. және т.б.
13. Каксин А.Д. Н.Ф. Катанов: путь в науке и общественное служение. // Вестник Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова. Абакан: Изд-во Хакасского госуниверситета, 2012, №1, с.6-8; Катанов Н.Ф. Избранные научные труды. т.1. Хакасский НИИЯЛИ. Абакан: Хак. кн. изд-во. 2012, - 196 с.; т.2. 2012, - 160 с.; Наследие хакасского ученого, тюрколога, доктора сравнительного языкознания, востоковеда Николая Федоровича Катанова // Материалы МНК, посвященной 150-летию со дня рождения ученого 16-19 мая 2012 г., т.1. Абакан: Хакасское кн. изд-во. 2012. – 146 с.; Султанбаева К.И. Использование наследия Н.Ф. Катанова в образовательном процессе

[Электронный ресурс]: учебно-методический комплекс по дисциплине: конспект лекций: учебное электронное издание. Абакан: Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2013 – УМКД. Загл. с контейнера; Прохоров И. Сказ о смелой царевне Тойдым и Байтереке // Казахстанская правда, 2020, 28 августа.

14. Валеев Р.М., Валеева Р.З. Наследие Н.Ф. Катанова: архивные и музейные центры, фонды и материалы (исследовательский проект) // Архивные документы в системе объективного научного знания. Материалы IV Межрегиональной НПК (12 октября 2022 г.). Абакан: ООО «Книжное издательство «Бригантина», 2022, - с.40-46; Валеев Р.М., Валеева Р.З., Тугужекова В.Н. Научное путешествие Н.Ф. Катанова в Хакассию, Туву и Сынъязян (к 160-летию со дня рождения) // Азиатские исследования: история и современность. 2022, №1(1), - с.16-29; Валеев Р.М., Валеева Р.З., Тугужекова В.Н. Рукописное наследие Н.Ф. Катанова в фондах российских архивов: дневники и материалы путешествия в Сибирь и Сынъязань (1889-1992 гг.): к 160-летию со дня рождения // Ориенталистика. 2022. №5(2), с.30-314; Валеев Р.М., Валеева Р.З. Профессор Н.Ф. Катанов и отечественная университетская тюркология: Санкт Петербург – Казань // Проблемы теории и методики профессионального лингвистического образования: издательство «Познание» Казанского инновационного университета, 2022, - с.180-182; Валеев Р.М., Валеева Р.З., Тугужекова В.Н. Тюркские народы в наследии Н.Ф. Катанова: к 160-летию со дня рождения // Ломоносовские чтения. Востоковедение и африканистика (Москва, 14-22 апреля 2022 г.): материалы научной конференции / Институт стран Азии и Африки / отв. ред. А.А. Маслов [электронный ресурс]. – Москва: ИСАА МГУ им. М.В. Ломоносова. 2022. – с.271-273; Валеев Р.М., Валеева Р.З., Тугужекова В.Н. Проф. Н.Ф. Катанов и его путешествие в Сибирь и Восточный Туркестан (1889-1892 гг.): Архивные фонды, неопубликованные дневники и письма // Тюрко-Монгольский мир в прошлом и настоящем. Пятая НПК памяти С.Г. Кляшторного (1928-2014). 20-21 февраля 2023 г., Санкт-Петербург. Программа «Тезисы» СПб 2023, - с.8; Валеев Р.М., Валеева Р.З., Тугужекова В.Н. Профессор Н.Ф. Катанов – тюрколог, путешественник и просветитель (новые архивные документы и фонды): к 160 летию со дня рождения // Программа и тезисы XXX Международной научной конференции «Дмитриевские чтения», Москва. ИСАА МГУ. 7 апреля 2023 года. М., 2023, с.106-107.

15. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Императорском Казанском университете. Том XXIV. вып.5. Казань. 1908, - 350 с.

16. Калиев С. Краткая история России (киргизское стихотворение // Ученые записки императорского Казанского университета. – Казань: типо-лит. унив-та, 1903. – кн.7-8. – июль-август. – 368 с. – прилож. с.1-29.

17. Бекимов М.Н. Материалы к изучению киргизского народного эпоса // Известия Общества археологии, истории и этнографии. 1904. т.XX. вып. 4-5. с.218-232. – 1036 с.

18. Алектеров А.И. Песня алашинца Байтока на смерть хана Джангира. / Записанная и переведенная А.Е. Алектеровым; Присл. Н.Ф. Катанова. // Известия общества археологии, истории и этнографии. 1898. т.XIV. вып.1-6. 1897-1898. – Казань: тип-лит. имп. Казанского университета. 1898. – с.673-691. – 735 с.

19. Национальный Архив Республики Татарстан. ф.969. оп.1. д.14.

20. Катанов Н.Ф. Опыт исследования Урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. – т.1./ Н.Ф. Катанов – Казань: типо-литография Императорского университета, 1903. – 832 с.

References:

1. Valeev R.M., Tuguzhekova V.I. Professor N.F. Katanov i ego vklad v izuchenie etnografii i fol'klora tyurkskih narodov Central'noj Azii // R.M. Valeev, V.I. Tuguzhekova // Novye issledovaniya Tuvy. – 2011. – №.1. – с.186-238.

2. Alishina H.Ch. Tobol'skoe nasledie professora N.F. Katanova // Nasledie hakasskogo uchenogo, tyurkologa, doktora sravnitel'nogo yazykoznanija, vostokoveda Nikolaya Fedorovicha Katanova / Materialy MNK, posvyashchennoj 150-letiyu so dnya rozhdeniya uchenogo, 16-19 maya. 2012 g., Abakan: Hakasskoe knizhnoe izdatel'stvo, 2012, t.1, - 146 s.

3. Mangush Z.M. Issledovatel' tyurkskih narodov Nikolaj Fedorovich Katanov // Mir bibliografii. 2006. №5, - с.47.

4. Blagova G.F. Istoriya tyurkologii v Rossii (vtoraya pol. XIX – nach.XX v.). Moskva: Vostochnaya literatura, 2012. – 310 s.

5. Epigraficheskiy pamyatnik Volzhskoj Bulgarii // Kazanskiy Muzejnyj vestnik. 1921. №1-2, s.54-56; Gordlevskij A. Pamyati N.F. Katanova // Novyj Vostok. Moskva: Vserossijskaya Nauchnaya Associaciya

Vostokovedeniya pri NKN. kn.1. 1922; Gafarov A. N.F. Katanov (k godovshchine so dnya smerti // Magarif. 1923. №3-4, s.71-75; Pokrovskij I.M. Pamyati prof. N.F. Katanova // IOAIE. 1923. T.H.vyp.6, s.658-660; Prof. N.F. Katanov – pervyj uchenyj iz arabskih turkov // Zhizn' Buryatii. 1924. №6, s.107-113; Harlamovich K.V. Prof. Katanov // Kazanskij muzejnyj vestnik. 1926. №1-2, s.87-95 zhane t.b.

6. L'vova Sviyashskij razgrom // Krasnaya Tatariya. 1933, 2 iyunya; Katanov N.F. / Bol'shaya Sovetskaya Enciklopediya. 1-e izd., Moskva. 1937. t.31, s.735; Zapiski Hakasskogo NIIYaLI. 1951. vyp.2, s.93; Alekseev M.P. Sibir' v izvestiyah Zapadno-Evropejskih puteshestvennikov i pisatelej. Vvedenie, teksty i kommentarii. Irkutsk: Vostochnosibirskoe kraevoe izdatel'stvo OGIZA. 1936. t.1, ch.2. (2-ya polovina XVII veka), 150 s.; Roborovskij V.I. Puteshestvie v Vostochnyj Tyan'-Shan' i v Tyan'-Shan'. Moskva: OGIZ, 1949, 490 s. zhane t.b.

7. Martynov D.E., Martynova Yu.A., Valeev R.M. Pamyatniki ujugurskogo fol'klora iz materialov N.F. Katanova v publikacijah nemeckih vostokovedov. D.E. Martynov, Yu.A. Martynova, R.M. Valeev // Sbornik statej i dokladov uchastnikov XIII MNPK «Rossiya-Kitaj: istoriya i kul'tura» - Kazan', 2020. - 8-10 oktyabrya, s.102-108.

8. Malov S.E. N.F. Katanov professor Kazanskogo universiteta (1862-1922) Vestnik AN Kaz SSR. Almaty. 1958. №5. 90-93 s.

9. Materialy i soobshcheniya «K 100-letiyu so dnya rozhdeniya N.F. Katanova (1862-1962) // Uchenye zapiski Tuvinskogo NIIYaLI. Kyzyl. 1963, vyp.X. s.211-235. – 312 s.; Materialy nauchnoj konferencii, posvyashchennoj 100-letiyu so dnya rozhdeniya prof. N.F. Katanova // Uchenye zapiskizhane t.b.

10. Ivanov S.N. Nikolaj Fedorovich Katanov, 1862-1922: ocherk zhizni i deyatel'nosti. Izd-vo AN SSR (Leningr. otd.). 1962. – 162 s.

11. Ivanov S.N. Nikolaj Fedorovich Katanov, 1862-1922: ocherk zhizni i deyatel'nosti. Izdanie 2-e. Moskva: Nauka. 1973. – s.130.

12. Halikov R.H., Shakurova R.Z. Eshche odna stranica iz nauchnogo naslediya N.F. Katanova // Sovetskaya tyurkologiya. 1981. №3, - s.36-38; Tatarincev B.I. O nauchnom nasledii N.F. Katanova i ego mesto v Tyurkskoj i Tuvinskoj filologii // Voprosy Tuvinskoj filologii, Kyzyl. 1983, s.101-109; Katanov N.F. Svadebnyj obryad // Sostaviteli G.G. Kazachinova, V.K. Tatarova, V.V. Chezybaeva, N.M. Duvakina. Abakan: «Rosa». 1997, - 36 s.; Katanov N.F. Tolkovanie snov, blagosloveniya, zagadki, poslovice, pogovorki // Sostaviteli G.G. Kazachinova, V. Tatarova. Abakan: «Rosa», 1997 – 56 s.; N.F. Katanov. Avtobiografiya i bibliografiya // Sostaviteli I.L. Kzylyov. Izd.2-e, dop. Moskva-Abakan. 2001, - 69 s.; Katanov N.F. Izbrannye nauchnye trudy. Tezisy hakasskogo fol'klora i etnografii (predpel., sostavl., podgotovka statej i tezisev, per. V.E. Majnogashevoj, podbor nauchnyh statej V.N. Tuguzhekovoj). Abakan: Ajra. 2000, - 547 s.; Nauchnoe Nasledie N. Katanova i sovremennoe vostokovedenie. Materiala MNK, posvyashchennoj 140-letiyu so dnya rozhdeniya N.F. Katanova. Abakan: Izd-vo Hakasskogo gosuniversiteta im. N.F. Katanova, 2003, - 272 s.; Nasledie N.F. Katanova: istoriya i kul'tura tyurkskih narodov Evrazii. Doklady i soobshcheniya mezhdunarodnogo nauchnogo seminara, 30 iyunya – 1 iyulya 2005 g. Kazan', 2006, s.46-49; Katanov N.F. Ocherki Uryanhajskoj zemli. Dnevnik puteshestviya, ispolnennogo v 1889 godu po porucheniyu Imperatorskoj Akademii Nauk i Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obschestva [tekst]: nauchnoe izdanie / Otvet.red. K.A. Bigeldej nauch. red. M.P. Tatarinceva; Muzej Antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera), Tuvinskij institut gumanitarnyh issledovanij. Kyzyl: TIGI pri Pravitel'stve RT. 2011, - 383 s. zhane t.b.

13. Kaksin A.D. N.F. Katanov: put' v nauke i obshchestvennoe sluzhenie. // Vestnik Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.F. Katanova. Abakan: Izd-vo Hakasskogo gosuniversiteta, 2012, №1, s.6-8; Katanov N.F. Izbrannye nauchnye trudy. t.1. Hakasskij NIIYaLI. Abakan: Hak. kn. izd-vo. 2012, - 196 s; t.2. 2012, - 160 s.; Nasledie hakasskogo uchenogo, tyurkologa, doktora sravnitel'nogo yazykoznanija, vostokoveda Nikolaya Fedorovicha Katanova // Materialy MNK, posvyashchennoj 150-letiyu so dnya rozhdeniya uchenogo 16-19 maya 2012 g., t.1. Abakan: Hakasskoe kn. izd-vo. 2012. – 146 s.; Sultanbaeva K.I. Ispol'zovanie naslediya N.F. Katanova v obrazovatel'nom processe [Elektronnyj resurs]: uchebno-metodiicheskij kompleks po discipline: konspekt lekcij: uchebnoe elektronnoe izdanie. Abakan: Izd-vo HGU im. N.F. Katanova, 2013 – UMKD. Zagl. s kontejnera; Prohorov I. Skaz o smeloy carevne Tojdym i Bajtereke // Kazahstanskaya pravda, 2020, 28 avgusta.

14. Valeev R.M., Valeeva R.Z. Nasledie N.F. Katanova: arhivnye i muzejnye centry, fondy i materialy (issledovatel'skij proekt) // Arhivnye dokumenty v sisteme ob'ektivnogo nauchnogo znaniya. Materialy IV Mezhregional'noj NPK (12 oktyabrya 2022 g.). Abakan: OOO «Knizhnoe izdatel'stvo «Brigantina», 2022, - s.40-46; Valeev R.M., Valeeva R.Z., Tuguzheкова V.N. Nauchnoe puteshestvie N.F. Katanova a Hakassiyu, Tuvu i Sin'czyan (k 160-letiyu so dnya rozhdeniya) // Aziatskie issledovaniya: istoriya i sovremennost'. 2022, №1(1), - s.16-29; Valeev R.M., Valeeva R.Z., Tuguzheкова V.N. Rukopisnoe nasledie N.F. Katanova v fondah rossijskih arhivov: dnevniki i materialy puteshestviya v Sibir' i Sin'czyan' (1889-1992 gg.): k 160-letiyu so dnya rozhdeniya

// *Orientalistika*. 2022. №5(2), s.30-314; Valeev R.M., Valeeva R.Z. *Professor N.F. Katanov i otechestvennaya universitetskaya tyurkologiya: Sankt Peterburg – Kazan' // Problemy teorii i metodiki professional'nogo lingvisticheskogo obrazovaniya: izdatel'stvo «Poznanie» Kazanskogo innovacionnogo universiteta*, 2022, - s.180-182; Valeev R.M., Valeeva R.Z., Tuguzhekova V.N. *Tyurkskie narody v nasledii N.F. Katanova: k 160-letiyu so dnya rozhdeniya // Lomonosovskie chteniya. Vostokovedenie i afrikanistika (Moskva, 14-22 aprelya 2022 g.): materialy nauchnoj konferencii / Institut stran Azii i Afriki / otv. red. A.A. Maslov [elektronnyj resurs]. – Moskva: ISAA MGU im. M.V. Lomonosova. 2022. – s.271-273; Valeev R.M., Valeeva R.Z., Tuguzhekova V.N. Prof. N.F. Katanov i ego puteshestvie v Sibir' i Vostochnyj Turkestan (1889-1892 gg.): Arhivnye fondy, neopublikovannye dnevniki i pis'ma // Tyurko-Mongol'skij mir v proshlom i nastoyashchem. Pyataya NPK pamyati S.G. Klyashtornogo (1928-2014). 20-21 fevralya 2023 g., Sankt-Peterburg. Programma «Tezisy» SPb 2023, - s.8; Valeev R.M., Valeeva R.Z., Tuguzhekova V.N. Professor N.F. Katanov – tyurkolo, puteshestvennik i prosvetitel' (novye arhivnye dokumenty i fondy): k 160 letiyu so dnya rozhdeniya // Programma i tezisy XXX Mezhdunarodnoj nauchnoj konferencii «Dmitrievskie chteniya», Moskva. ISAA MGU. 7 aprelya 2023 goda. M., 2023, s.106-107.*

15. *Izvestiya Obshchestva arheologii, istorii i etnografii pri Imperatorskom Kazanskom universitete. Tom XXIV. vyp.5. Kazan'. 1908, - 350 s.*

16. Kaliev S. *Kratkaya istoriya Rossii (kirgizskoe stihotvorenje // Uchenye zapiski imperatorskogo Kazanskogo universiteta. – Kazan': tipo-lit. univ-ta, 1903. – kn.7-8. – iyul'-avgust. – 368 s. – prilozh. s.1-29.*

17. Bekimov M.N. *Materialy k izucheniyu kirgizskogo narodnogo eposa // Izvestiya Obshchestva arheologii, istorii i etnografii. 1904. t.XX. vyp. 4-5. s.218-232. – 1036 s.*

18. Alekterov A.I. *Pesnya alashinca Bajtoka na smert' hana Dzhangira. / Zapisannaya i perevedennaya A.E. Alekterovym; Prisl. N.F. Katanova. // Izvestiya obshchestva arheologii, istorii i etnografii. 1898. t.XIV. vyp. 1-6. 1897-1898. – Kazan': tip-lit. imp. Kazanskogo universiteta. 1898. – s.673-691. – 735 s.*

19. *Nacional'nyj Arhiv Respubliki Tatarstan. f.969. op.1. d.14.*

20. Katanov N.F. *Opyt issledovaniya Uryanhajskogo yazyka s ukazaniem glavnejshih rodstvennyh otnoshenij ego k drugim yazykam tyurkskogo kornya. – t.1./ N.F. Katanov – Kazan': tipo-litografiya Imperatorskogo universiteta, 1903. – 832 s.*